

ELŐSZÓ*

A legtöbb eddig megjelent bányászattörténeti összefoglaló csupán rövid leírást szentelt a 16–17. századi szatmári és erdélyi bányászat történetének. Ennek a jelenségnek több oka is lehet. Legnyomósabb érvként a forrásanyag szűk és szórt jellegét szokták felhozni, ami az erdélyi bányavidékre vonatkozóan mindenképpen helytálló, hiszen a kutató sokkal nehezebb helyzetben van, ha egy erdélyi bányaváros kora újkori történetét kutatja, mint ha egy a Magyar Királyság területén fekvő bányavidékkel foglalkozna.

A szatmári bányavidék esetében is fennáll ez a helyzet, bár a terület a tárgyalt korszakban közjogilag a Magyar Királyság részét képezte, így kora újkori fejlődéstörténetére vonatkozóan bőségesnek mondható forrásbázis áll rendelkezésünkre.¹ A szatmári bányavidék központjának számító Nagybánya és társtelepüléseinek késő középkori jelentősége széles körben ismert. A 15. század második felének kiemelkedő termelési eredményei alapozták meg a város kevésbé kutatott 16. századi fejlődését is, amely nem volt olyan látványos, mégis, a megváltozott politikai és hadi helyzet tükrében ez az eredmény sem lebecsülendő. Ezt a folyamatot so-
káiig inkább hanyatlásnak vélték, így nem tartott számot jelentős érdeklődésre.

A fellelhető és a kötetben a maga helyén bemutatásra kerülő forrásbázis alapos és módszeres feldolgozása révén mind az erdélyi, mind a szatmári bányavidék 16. század végi és 17. század eleji történetével kapcsolatos eddigi ismereteink széles körben bővíthetők és árnyalhatók.²

A kutatás tárgyát elsősorban egy-egy térség bányagazgatási rendszere képezte, magában foglalva a helyi, a középszintű és a központi igazgatás vizsgálatát. Ebből kifolyólag a bánya- és pénzügyigazgatás bemutatására helyeztem a hangsúlyt. Az erdélyi bányavidék korabeli történetével kapcsolatban szegényesek az eddig rendelkezésünkre álló adatok, így alapvető fontosságú, hogy egy-egy terület birtokviszonyait, a helyi termelők és a bányabérlő családok tevékenységét, kapcsolati hálóját bemutassuk, illetve hogy meghatározzuk az egyes településekhez tartozó uradalmak szerkezetét és az úrbéri szolgáltatások rendszerét.

---

* A kötet az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült.

1 *Mátyás-Rausch Petra*: A szatmári nemesérbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608–1613). *Történelmi Szemle* 55 (2013) 495.

2 A monográfia megírásához szükséges kutatómunkát számos kutatói ösztöndíj segítségével valósítottam meg: Állami Eötvös Ösztöndíj (Kolozsvár, 2012), a Collegium Hungaricum ösztöndíja (Bécs, 2010 és 2013), Klebelsberg Kunó-ösztöndíj (Bécs, 2010, Kolozsvár, 2012), OEAD-ösztöndíj (Bécs, 2010), Alexander von Humboldt-ösztöndíj (München–Nürnberg, 2013).

Az alábbiakban tárgyalandó bányavidékek mindegyikén folyt kisebb-nagyobb mérvű nemesércbányászat (arany, ezüst), bizonyos térségeknek pedig ez volt a fő profiljuk. Kötetemben a szatmári és az erdélyi nemesércbányászatot mutatom be a 16. század utolsó harmadában és a 17. század első évtizedében, elemezve a nemesércbányászathoz szorosan köthető higanybányászatot is. Nem képezi kutatásom tárgyát az erdélyi vasbányászat, ugyanis az itt megfigyelhető igazgatási módszerek eltérnek a nemesércbányászatban megfigyeltektől. Bizonyos helyeken elkerülhetetlen, hogy a korabeli bányászati technika leírásával foglalkozzam.

Az adott térségben bányászott érc besorolása alapján a Magyar Királyság nemesércbányászattal foglalkozó területeit bányászati régiókra bonthatjuk.³ Egy-egy bányászati régió több kisebb bányavidékből állt. A bányavidék a régióval szemben már nem kizárólag területi szerveződést takart, a bányavidéket alkotó városokat, településeket szoros gazdasági és társadalmi kapcsolat kötötte össze. Minden bányavidék rendelkezett egy központtal, ahol legtöbb esetben az ércbeváltásra is volt lehetőség.⁴

A legelső szerveződési szint maga a bányászattal foglalkozó város, illetve település volt. A bányaváros olyan bányászattal (is) foglalkozó település, amely kiváltságokkal bírt, és ezeket kifejezetten a bányászati tevékenysége révén kapta meg. Bányásztelepülések közé pedig azokat a helységeket sorolhatjuk, amelyek nem bírtak kiváltságokkal, de fő tevékenységük a bányászat volt.⁵

A szatmári bányavidék az északkeleti bányavidék részét képezte a Bereg és Máramaros vármegyei bányahelyekkel együtt; a „szatmári bányavidék” terminust a 16. század közepétől használták erre a térségre.⁶ Nagybánya adott helyet a 14. században egyesített bányakamarának és pénzverdének, ahol az érc beváltását, finomítását és a pénzérmék verését végezték. Kiváltságolt helyzete és a pénzügyigazgatásban betöltött szerepe határozta meg a helyét a korabeli városhálózatban is. Kubinyi András városi követelményrendszere szerint Nagybánya a harmadszintű városi kategóriába tartozott, amely a kisebb városokat és a jelentős funkciót betöltő mezővárosokat foglalta magában. A funkcionális városfogalom értelmében Nagybánya nem volt olyan jelentőségű város, mint azt jogi helyzete – Kubinyi András a királyi szabad városok kategóriájába sorolta – sugallta volna.⁷ A másik három település közül – egy bányaváros és két falu – Felsőbánya hasonló fejlődési utat járt be, mint Nagybánya, míg a két falu (Kapnikbánya, Láposbánya)

3 Nagybánya ma Baia Mare, Maramureş megye, Románia. Az északkeleti bányavidékre: *Zsámboki László*: A korszak bányászatának története. In: A magyar bányászat évezredes története. I. Bp., 1997. 138.

4 A magyar bányászattörténeti kutatás jelenlegi állásának megfelelően a bányavidékeket elsősorban mint igazgatási egységeket tudjuk vizsgálni, azonban a kortárs német szakirodalom kiváló példát mutat arra, hogy milyen irányban kellene továbbhaladnunk, hangsúlyozva, hogy a két kutató terület forrásadottságai természetesen nem egyformák. A teljesség igénye nélkül lásd *Uwe Schirmer*: Das spätmittelalterlich-frühneuzeitliche Erzgebirge als Wirtschafts- und Sozialregion (1471–1550). In: *Montanregion als Sozialregion*. Hrsg. Angelika Westermann. Husum, 2012. 321–356.

5 A bányavárosok helyét a magyarországi városhálózatban legutóbb Weisz Boglárka határozta meg. Lásd *Weisz Boglárka*: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. *Bányászattörténeti Közlemények* 10 (2015) 31–57.

6 *Zsámboki L.*: A korszak bányászatának i. m. 138.

7 *Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 1–31.; *Uló*: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In: URBS. Magyar várostörténeti évkönyv. I. Bp., 2006. 51–61.

már jóval kisebb jelentőséggel bírt. Mindkét települést a 15. század végén alapították, az előbbi felsőbányai, az utóbbit nagybányai telepesek.⁸

Az erdélyi bányavidék földrajzi körülhatárolásánál nincs könnyű dolga a kutatónak, hiszen itt több kisebb, bányászattal foglalkozó térség tartozott egy bányavidék alá, és az egyes térségek városai között nem mindig volt olyan szoros kapcsolat, mint azt a szatmári bányavidék esetében láthattuk. Az erdélyi bányavidék a következő részekből állt a tárgyalt időszakban: az Erdélyi-érchegység városai (Fehér vármegye), Torda, Zaránd, Hunyad vármegye bányahelyei, valamint a besztercei kerület részét képező Radna városa.⁹ Az erdélyi bányavárosok közül leginkább az Erdélyi-érchegység három bányavárosa: Abrudbánya, Zalatna és Offenbánya ismert. A három település eltérő fejlődési utat járt be, Zalatna és Offenbánya a szekularizációt (1556) követően fiskális birtokká vált, míg Abrudbánya már a 15. században elnyervén szabadságát, „taxás” város lett.¹⁰ Abrudbányán a helyi lakosok, általában a bányászközösség (*communitas montanistarum*) tagjai voltak a bányatulajdonosok és egyben a termelők is. Ezzel szemben Zalatnán és Offenbányán nem a helyi családok tulajdonában voltak a tárnák, hanem leginkább más területről származó bányavállalkozók tudtak vezető szerephez jutni.¹¹ Ugyancsak nemesérbányászattal foglalkoztak a körösbányai kerületben (*districtus*) is, amelyhez Körösbányán kívül hozzátartozott még Kisbánya, Pankota, Brad és Rudabánya is.¹² A középkorban ezek a települések Világosvár tartozékai voltak, a bányászat fellendülését követően Körösbánya, hasonlóan Abrudbányához, a 14–15. század folyamán szabad bányavárossá vált, és a fejedelemség korára a többi bányásztelepülést maga alá vonva kialakult a körösbányai kerület.

A fentiekben leírt bányarégiókkal ellentétben a Hunyad vármegyében található bányásztelepülések közül egyik sem lett kiváltságolt település, így itt nem is alakulhatott ki egy szorosabb szervezeti egység, ahogyan azt a többi térségben láttuk. A korabeli forrásokban Csertést, Toplicát és Almásbányát említik, mint Hunyad vármegyei bányásztelepüléseket, az előbbi kettő a század folyamán először a hunyadi uradalom része volt, majd ezt követően a dévai uradalomhoz került. A nemesérbányászattal foglalkozó erdélyi városok közül Radna kora újkori történetéről tudunk a legkevesebbet. A középkor évszázadaiban jelentős bányaváros volt, nagy gazdasági prosperitás jellemezte a települést, azonban a 15. században a termelés elkezdett hanyatlani a Moldva felől folyamatosan érkező fegyveres támadások miatt, ezért I. Mátyás 1475-ben úgy döntött, hogy a várost minden tarto-

8 Felsőbánya ma Baia Sprie, Láposbánya ma Băiuț, Kapnikbánya ma Cavnic, Maramureș megye, Románia.

9 Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 238–240.

10 Uo. 123–124. Abrudbánya ma Abrud, Zalatna ma Zlatna, Offenbánya ma Baia de Arieș, Alba megye, Románia.

11 Mátyás-Rausch Petra: A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesérbányászat igazgatásában (1613–1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. (Bethlen Gábor trónra lépésének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.) Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2014. 518–523.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Cista comitatum (= F 4) Cista Zaránd fasc. 1. nr. 5. (= CZ). Körösbánya ma Baia de Criș, Rudabánya és Brad összevonva ma Ruda-Brad, Hunedoara megye, Románia.

zékával együtt Besztercehez csatolja.¹³ I. Ferdinánd 1552. április 5-én kelt oklevelében újra megerősítette Beszterce összes korábban szerzett kiváltságát, többek között azt is, hogy Radna mezővárost, tartozékait, beleértve Radnavölgyét az ezüstbányákkal együtt továbbra is Beszterce részének tekinti, ugyanazon feltételekkel, amelyekkel annak idején I. Mátyás a városhoz csatolta a bányavárost. Ezek közül a két legfontosabb az volt, hogy a radnai lakosok is élvezhetik azon jogosítványokat, amelyekkel a besztercei polgárok éltek, illetve az innen származó minden jövedelem (adók, szolgáltatások) Beszterce városát illeti.¹⁴

A felhasznált levéltári forrásokat földrajzi elhelyezkedésük szerint három csoportra lehet osztani. Az első csoportot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) található E és F szekció fondjai alkotják. A kamarai iratanyag leginkább a szatmári bányavidék történetének feldolgozásához volt szükséges, míg a két országos hatáskörű hiteleshelyhez (gyulafehérvári káptalan, kolozsmonostori konvent) köthető irategyüttesek értelemszerűen az erdélyi bányavárosok megismerésében voltak segítségemre.¹⁵ Az előbbi iratanyag részletes kamarai jelentéseket, levelezéseket, szerződéstervezeteket, leírásokat tartalmaz, míg az utóbbiban jórészt jogbiztosító iratokat, ítéletleveleket, kötelezvényeket és bevallásokat (ügynevezett fassiókat) lehet találni, amelyek alkalmasak egy-egy város és család történetének rekonstrukciójához. A második csoportot az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv – Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn részlegén belüli fondok alkotják. Ezek a fondok egyrészt a szatmári bányavidék (például Vermischte Ungarische Gegenstände), másrészt az erdélyi bányavárosok (például Siebenbürgische Bergwerke) története szempontjából megkerülhetetlenek. Ez az iratanyag gazdag leírásokban, kamarai jelentésekben, inventáriumokban és levelezésben is, de a periodikus jelleg itt is felfedezhető, leginkább a két ország-egyesítési kísérlet (1551–1556, 1602–1604) során nőtt meg az erdélyi bányákra vonatkozó iratok száma, míg Nagybánya esetében a kamarai kezelés újjászervezési időszakában (1571–1575) nagy az iratsűrűség. A harmadik csoport pedig a Román Nemzeti Levéltár különböző hivatalaiban (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, SJAN) található forrásanyag. Ezek közül a kolozsvári, a szebeni és a nagybányai levéltár forrásait néztem át, melyek közül a családi levéltárakat, a gazdag nagybányai feudális kori anyagot és nem utolsósorban a szász universitas páratlanul értékes gyűjteményeit érdemes kiemelni. A levéltári források között felhasználtam még az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában megjelent, az erdélyi fejedelmek királyi könyveinek anyagát regeszta formájában közreadó sorozatot (2003, 2005), az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyveit (2006), illetve a Torda vármegye jegyzőkönyveit (I., 2009).¹⁶

13 Wenzel G.: Magyarország i. m. 132–133. Radna ma Rodna, Beszterce ma Bistrița, Bistrița-Násáud megye, Románia.

14 MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár (A szekció) Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri Regii 3. k. f. 81–83. (= A 57 LR).

15 A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori történetére lásd *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. Kolozsvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.). A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenységére lásd *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári hiteleshely levéltresei (1556–1690). Kolozsvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.).

16 Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléseszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) (= EKJkv); Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1581, 1581–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban